

DUITSE REFLECTIES BIJ 'EEN INLEIDING IN DE NEDERLANDSE ETNOLOGIE' (*)

H.L. COX

Toen de redactie van 'Oost-Vlaamse Zanten' mij vroeg om over deze nieuwe publicatie een Duits standpunt in te nemen, ben ik graag op dit verzoek ingegaan. Vooreerst wil ik echter één niet-onbelangrijke restrictie maken: ik spreek zeker niet uit naam van 'de' Duitse volkskundigen, aangezien de verschillen binnen het eigen vakgebied zo groot zijn. Deze diversiteit blijkt reeds uit de Duitse benamingen van de leerstoel (volkskunde, volkskunde/ Europese etnologie, Europese etnologie/ cultuuronderzoek, empirische cultuurwetenschap). De grenzen van het vakgebied zijn vooral bij de jongere beoefenaars van de 'volkskunde' tamelijk vaag. Een 'Duitse' visie bestaat er derhalve ook niet. Geesteswetenschappen zijn steeds vatbaar voor ideologieën geweest en de volkskunde – of hoe men dit vak ook noemen wil – was het ook en is dat nog steeds. Men denke hier maar bij wijze van voorbeeld aan de studies over volksverhalen van Christa Bürger, Waltraud Woeller en anderen. Wanneer ik in mijn betoog niet van etnologie, maar van volkskunde spreek, betekent dat niet, dat ik de vroegere opvatting van een 'Einheitsvolksdenken' huldig, maar dat ik ervan uitga, dat de inhoudelijke invullingen en doelstellingen van een vak in de loop der tijd kunnen veranderen. Zoals we uit de semantiek weten, hoeft een inhoudelijke verandering niet altijd met een naamsverandering gepaard te gaan, zoals een wisseling van naam geenszins altijd een inhoudelijke verandering impliceren moet. Berthold Brechts gezegde 'Wer statt Volk Bevölkerung sagt, unterstützt schon viele Lügen nicht' is nog steeds geldig. Daarom

vind ik de titel van het boek 'Volkscultuur' volkomen misleidend, en precies omdat – ondanks alle plechtige verzekeringen vanwege de redacteurs dat ze ook voor sociale gelaagdheden en geografische verschillen oog hebben – niet echt rekening gehouden wordt met de multi-etnische samenstelling van de bevolking van Nederland. Dat de uitgevers zich terdege van dit dilemma bewust waren, wordt op p. 10 duidelijk, waar ze stellen: ' 'Volkscultuur' hanteren we als attende-rend begrip, als aanduiding van de brede, alledaagse cultuur, waar iedereen, elite of volk, vreemd of eigen, in participeert.' Op zijn minst in de inleiding had men toch verwacht dat de uitgevers een standpunt over de demografische structuur van Nederland zouden ingenomen hebben. Wanneer men er – zoals Nederland dat tot voor kort graag deed – prat op gaat, een multiculturele samenleving te zijn, dan moet daarover een standpunt ingenomen worden, of op zijn minst uitgelegd worden, waarom de culturen van de allochtone Nederlandse medeburgers buiten beschouwing gelaten werden. In deze context vind ik het gebruik van het begrip acculturatie zeer typerend: het wordt (behalve op p. 203 waar naar de kinderfeesten in de scholen verwezen wordt) enkel aangewend om intern-Nederlandse processen (beschavingsoffensief, disciplineren, kersteningsoffensief enz.) te expliciteren en niet – zoals in de sociologie en de volkenkunde ook algemeen gebruikelijk is – betrokken op de overname van elementen van een vreemde cultuur door gastarbeiders, asielzoekers en immigranten. Een theoretische uiteenzetting over begrip-

(*) Vertaling door dr. Harlinda Lox (Universiteit Gent).

pen als inculturatie, acculturatie, assimilatie, auto- en heterostereotypen had in een inleiding niet mogen ontbreken. Niet, dat het er in Duitsland zeer veel anders aan toegaat, tot op heden ontbreekt b.v. een volkskundige analyse van de assimilatie van de Poolse gastarbeiders in het Roergebied. Nochtans is in de 'Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie' (tweede druk Berlin 1994) een afzonderlijke bijdrage aan het interetnisch onderzoek gewijd (p. 335-352). De continuïteitspremissie wordt terecht in vraag gesteld, maar precies in een inleiding had het opstel van Hermann Bausinger. (!) 'Zur Algebra der Kontinuität' uit 1969 niet enkel vermeld, maar bij wijze van exemplarisch voorbeeld, ook moeten besproken worden. Waarom voor de rode molen van Piet Mondriaan als kaftillustratie gekozen werd, wordt jammer genoeg niet nader verklaard. Moet de afbeelding als een denkprikkel opgevat worden? Is het een diepzinnige zinspeling op een achterhaald autostereotype, en dient de molen om de oude volkskunde te karikaturiseren, of wordt er hier gespot met het heterostereotype dat door de boter-, kaas- en melkreclame in het buitenland dapper verspreid wordt? Hoe dan ook, de molen blijft verwarren, omdat hij precies sterk aan de oude discipline herinnert, waarvan de auteurs bewust afscheid genomen hebben.

Om op het resultaat van mijn observaties vooruit te lopen, ik beschouw grote delen van het boek als een uitstekende prestatie. Het boek levert het bewijs, dat de Nederlandse volkskunde als een academische discipline reeds sinds geruime tijd aansluiting gevonden heeft bij het moderne volkskundige onderzoek en dat het voor een deel zelfs als een exponent van een moderne benaderingswijze gelden kan. Individuele bijdragen en het literatuuroverzicht leveren hiervoor het indrukwekkende bewijs. Aangezien het wetenschappelijk volkskundig onderzoek uit de Angelsaksische en de Romaanse wereld (Philippe Ariès ontbreekt echter) nadrukke-

lijk bij de eigen wetenschapsbeoefening betrokken wordt, worden er gedeeltelijk nieuwe horizons geopend; het Scandinavische en Duitse wetenschappelijk volkskundig onderzoek wordt – zoals ook uit het literatuuroverzicht duidelijk blijkt – daarentegen ietwat stiefmoederlijk behandeld. In het hoofdstuk over de wetenschappelijke studie van de volksverhalen ontbreken verwijzingen naar alle studies van Lauri Honko, die over adaptatie van traditie gaan; de studie van Günter Wiegelmann 'Theoretische Konzepte der Europäischen Ethnologie. Diskussion um Regeln und Modelle' (Münster 1991) had – hoe men ook tegenover zijn onderzoeksconcepten moge staan – op zijn minst in de discussie moeten betrokken worden, en zeker wanneer er regelmatig met klem gesteld wordt dat etnologie dynamische, wisselende processen bestudeert en niet – zoals de oude volkskunde het deed – langer gelooft in een statisch verleden. In de bijdragen worden een aantal onderzoeksvelden van de hedendaagse volkskunde een eerste maal belicht. Dat de gepresenteerde inleiding ook zwaktes en gaten vertoont, is in feite enkel normaal en doet geenszins afbreuk aan de goede globale indruk, die men van het boek heeft.

Het is gewoon een gewaagde onderneming om een inleiding in de Nederlandse etnologie te willen schrijven. Een 'inleiding' in academische zin maakt namelijk aanspraak op volledigheid. En precies aan deze hoge eis konden de auteurs begrijpelijkerwijze niet altijd voldoen. Dat bijna elke auteur het ook nodig acht zich – nu eens uitvoering, dan weer summier – tegen de oude volkskunde te moeten afzetten, werkt een beetje vermoeiend. De uitstekende inleidende hoofdstukken van Dekker en Roodenburg hadden hier ruimschoots volstaan. Het is mij bij de lectuur van dit werk meer dan eens onaangenaam opgebroken, dat de 'Volkskunde-atlas voor Nederland en Vlaams-België' en etnocartografische werken in het algemeen als verouderd afgestempeld worden. Ik kan met de redactie instemmen, wanneer ze de eerste afleveringen van de VNVB voor ogen heeft,

zij negeert en ziet echter bewust over het hoofd, dat er ook daar in het vak heel wat veranderd is. Om maar een voorbeeld te noemen, het opstel van Voskuil over de verspreiding van de kerstboom in Nederland uit 1973 zou zonder de denkimpuls die van de kaart uitgegaan zijn, in die vorm niet mogelijk geweest zijn. Nog altijd spookt in enkele hoofden klaarblijkelijk onuitgesproken de gedachte dat de kaart op zichzelf door de etnocartografisch werkende volkskundigen als een ten volle geldig onderzoeksresultaat beschouwd wordt, zoals dit in Nederland ook lange tijd gedaan werd. Het valt ook op dat van de Oostenrijkse atlas enkel de eerste aflevering in het literatuuroverzicht vermeld wordt. Daar had men zich door middel van vele (niet alle) kaarten ervan kunnen overtuigen, dat de moderne etnocartografie zich geenszins beperkt tot het tekenen van kaarten, waarop synchronie en diachronie zoals in de VNVB op ontoelaatbare wijze met elkaar samengesmolten worden. Een mooi voorbeeld van een dergelijke ongeoorloofde vermenging vindt men overigens op p. 256 van dit boek, waar zonder enig direct verband ⁽²⁾ met de religieuze volkskunde een weerwolfkaart afgedrukt werd. Wat moet een lezer in een inleiding met deze kaart, die reeds bij het verschijnen van de VNVB door Wolfgang Jacobeit bekritiseerd werd? Als verhelderend voor de ontwikkelingen binnen de cartografie zijn nog steeds de studies van Günter Wiegelmann 'Ertrag und Aufgaben volkskundlicher Kulturraumforschung' ⁽³⁾ en van Uwe Meiner 'Erhebungen des Atlas der deutschen Volkskunde und historische Quellen. Möglichkeiten der Quellenkombination am Beispiel der Kornfege' ⁽⁴⁾ aan te bevelen. De these als zou Voskuils kritiek internationaal ⁽⁵⁾ tot een herbezinning op het vlak van de atlasstudies geleid hebben, kan ik niet bijtreden. Terwijl het oudere cultuurgebiedonderzoek in de eerste helft van de 20ste eeuw de vorming van zogenaamde cultuurgebieden als het resultaat van meestal golfachtige cultuurstromingen beschouwde, die zich op

grond van historische communicatiepatronen zouden voltrokken hebben, trad deze zienswijze sinds de zeventiger jaren op de achtergrond. Het zogenaamde innovatieonderzoek sinds de jaren zeventig zette het eerder historisch als synchroon georiënteerde cultuurgebiedonderzoek voort. Maar toen gaandeweg uit de synchrone veldstudies steeds duidelijker bleek dat de these van een continue golvende verspreiding van cultuurverschijnselen niet voldeed om het complexe proces van de verspreiding van culturele vernieuwingen te vatten, ging men zich ook toeleggen op de studie van streekgebonden communicatiekanalen, met name van structurele feiten met betrekking tot het sociale bestel en van het socioculturele waardesysteem, die het proces van het aanvaarden van een idee, een procedure of een toestel mee gestuurd hebben. Dit had dan onvermijdelijk een verschuiving van de analyses van de macro- naar de microschaal tot gevolg. Vandaag de dag beschouwen we de verspreiding van cultuurverschijnselen als uiterst ingewikkelde processen en als het resultaat van culturele, economische en politieke gebeurtenissen en situaties in de historische tijd, waarbij sociaal-psychologische factoren voor een succesvolle verspreiding van de cultuurverschijnselen in een bepaald geografisch gebied dikwijls van doorslaggevende betekenis zijn. Zo bepalen – om een voorbeeld te noemen – op het vlak van de materiële cultuur niet alleen de vraag naar het ideële waardesysteem, naar het economische nut en naar de comptabiliteit met reeds succesvol afgesloten innovaties het tijdstip van de overname van een vernieuwing, maar ook, en in niet onbelangrijke mate, de vraag naar de psychologische meerwaarde van de vernieuwing. Zelfs vernieuwingen, die op economisch vlak zeer interessant waren, konden zich in het algemeen enkel dan doorzetten, wanneer de levensstandaard op het moment van de bekendmaking van de innovatie duidelijk boven het bestaansminimum lag, met een daarmee samenhangende hogere bereidheid vanwege de ontvangers om risi-

co's te nemen. Door dit alles groeide het inzicht dat een reconstructie van historische verspreidingsprocessen aan de hand van synchrone kaarten noodzakelijkerwijze tot verkeerde interpretaties leiden moet, indien er geen historisch, mogelijks het gehele gebied bestrijkend materiaal voorhanden is, dat tegelijkertijd toelaat om (a) een reeks van meta-chrone historische verspreidingsbeelden te schetsen en (b) om een analyse van historische socioculturele en economische factoren door te voeren. Dit leidde dan noodzakelijkerwijze tot een verschuiving van het onderzoekszwaartepunt, dat op de historische macroanalyse van grotere geografische eenheden lag en nu op de verticale, economische en sociale microanalyse van individuele plaatsen in een landschap op grond van kwalitatief en kwantitatief te evalueren seriële bronnen zoals testamenten, erfenisinventarissen en verslagen van veilingen komt te liggen.

Dat de Nederlandse openluchtmusea in Arnheim en Enkhuizen enkel aan de rand behandeld worden, vind ik een gevoelig tekort. Een principiële en kritische uiteenzetting over de mogelijkheden en beperkingen van een presentatie van de historische alledaagse cultuur in musea was toch noodzakelijk geweest.

Na deze algemene inleidende opmerkingen ga ik in wat nu volgt individuele observaties, die ik tijdens het lezen maakte, kort commentariëren. Op p. 16 zou de bewering "Tacitus schetste voor het eerst een samenhangend etnografisch beeld van het maatschappelijke en culturele leven van de Germanen" naar de niet historisch onderlegde lezer toe sterk moeten gerelativeerd worden. Tacitus putte voornamelijk uit literaire bronnen en zijn werk bevat bovendien veel zwerfmotieven uit de etnografie van toen. Een verwijzing naar de kritiek van Bazelman in voetnoot 11 volstaat in een inleiding niet. Op p. 78 wordt ingegaan op de eigenzinnige bewering van de liederen uit de verzameling 'Des Knaben Wunderhorn' en in de 'Kinder- und

Hausmärchen'. Het ware toch zinvol geweest hier naar het werk van Heinz Rölleke 'Die älteste Märchensammlung der Brüder Grimm' (1975) te verwijzen, waar hij een synopse van de oervorm in handschrift uit het jaar 1810 en van de eerste drukken biedt. Niets had het bewerkingsprincipe van de gebroeders Grimm op een indrukwekkendere manier kunnen illustreren. Aangezien het betreffende werk van Rölleke ook in het literatuuroverzicht ontbreekt, mag men zich de vraag stellen waarom de auteur van de bijdrage het niet vermeldde. Andere werken van Rölleke zoals de becommentarieerde uitgave van de 'Kinder- und Hausmärchen' en van de 'Duitse Sagen' uit 1999 ontbreekt in het literatuuroverzicht. Op p. 83 en 176 wordt de maar niet uit te roeien foutieve bewering, als zou Wilhelm Mannhardt meer dan 100 000 vragenlijsten verstuurd hebben, nog maar eens doorgegeven. Ook wanneer anderen zelfs van 150 000 exemplaren spreken, dan zou een terugloop van 2.5 of 1.6 procent onwaarschijnlijk zijn. Er moet veeleer daarvan uitgegaan worden dat Mannhardt ongeveer 10 000 exemplaren verstuurd heeft. Wanneer we van de teruggestuurde 2500 exemplaren uitgaan, dan zou een terugloop van ongeveer 25% (zonder de veelvuldige schriftelijke aanmaningen) uit ervaring relatief normaal zijn. Op p. 142 wordt gewezen op het bekende probleem van de ontsluiting van de bezittingen van musea voor wetenschappelijk onderzoek. Een verwijzing naar de iconografisch-iconologische onderzoeksinitiatieven en publicaties van het 'Institut für Realienkunde des Mittelalters und der frühen Neuzeit' van de 'Österreichische Akademie der Wissenschaften' in Krems aan de Donau ontbreekt hier jammer genoeg. Op p. 251 ware het bij het aanhalen van de aanzetten tot interpretatie van Jacques R.W. Sinninghe en van de antropologisch georiënteerde New Archeology niet oninteressant geweest om ook naar het opstel van Matthias Zender in 'Neerlands Volksleven' (21 (1971), p. 39-51) te verwijzen, waar hij zich uitvoerig met de

resten van nederzettingen uit oude tijd en hun positie in de volksoverlevering bezighoudt. Votiefgaven worden op p. 254 als geschenken van dank, op p. 274 als een contractueel *do ut des* gekarakteriseerd. Beide vormen komen inderdaad voor, magische aspecten zijn niet uit te sluiten. Ik mis een verwijzing naar de Reader 'Magie und Religion. Beiträge zu einer Theorie der Magie' (Darmstadt 1978), door Leander Petzoldt uitgegeven, waarin Rudolf Kriss ⁽⁶⁾ zich in zijn artikel 'Zum Problem der religiösen Magie und ihrer Rolle im volkstümlichen Opferbrauch und Sakramentalien-Wesen' (S. 385-403) gedeceideerd keert tegen de aanzet om de volkskundige devotionalia enkel nog vanuit een hoogreligieus oogpunt te bestuderen. Op p. 271 loopt het een en het ander door elkaar. Matthias Zender is niet uit Bonn afkomstig, maar werd in Niederweis bij Bitburg in de Eifel geboren; bovendien was hij nooit als hoogleraar werkzaam in München. Wanneer de auteur van dit onderdeel beweert.. was [het] J.J. Voskuil die internationaal opzien baarde met zijn kritische evaluatie van dit werk [Räume und Schichten mittelalterlicher Heiligenverehrung 1959], waarbij hij het gebruiken van gegevens uit de negentiende en twintigste eeuw om de middeleeuwse verspreiding van devoties te karteren veroordeelde, dan heeft hij Zender en Voskuil wel niet juist gelezen. Zender tracht in deze studie precies op grond van zowel historisch als geografisch eenduidig te lokaliseren materiaal (patroonsfeesten, patronaten, nevenpatronaten, altaars, relikwieën enz.) de (vroeg)middeleeuwse verspreiding van heiligen zoals Lambert van Luik, Servatius van Maastricht, Gertrude van Nijvel en Cornelius te schetsen. Zenders volgende stap, de huidige verspreiding van andere fenomenen uit het domein van de volkscultuur, waarvoor er geen historische documenten beschikbaar zijn, door naar analogie besluiten te trekken, vindt J.J. Voskuil terecht zeer speculatief. Op p. 276 ontbreekt een verwijzing naar het werk van Jozef van Haver 'Nederlandse incanta-

tieliteratuur. Een gecommuniceerd compendium van Nederlandse bezweringsformules' (Gent 1964). De 'Malleus maleficarum' (De heksenhamer) werd niet door de dominicaan Henricus Institoris geschreven, maar door de dominicanen Jakob Sprenger en Henricus Institoris. Balthasar Bekkers 'Betoverde wereld' (1691) is weliswaar een vroeg voorbeeld voor het gevecht tegen de heksenwaan, maar precies in een Nederlands werk had een verwijzing naar Johan Wyer (Wier, Wierus etc.) uit de toendertijd Gelderse stad Grave aan de Maas, wiens werk 'De praestigiis daemonum et incantationibus ac veneficiis' (1563) een vroege getuige is voor de bestrijding van de heksenwaan, niet mogen ontbreken. ⁽⁷⁾ In een Europees perspectief dienen hier evenwel ook de 'Cautio criminalis seu de processibus contra sagas' van de jezuïet Friedrich von Spee uit 1631 en 'De crimine magiae. Processus Inquisitorii contra Sagas' van Christian Thomasius uit 1704 vermeld te worden. Op p. 284 worden 'spreekwoorden en gezegden' als in één zin gecondenseerde 'volkswijsheden' geapostrofeerd. Deze definitie voldoet niet, afgezien van het feit, dat 'gezegden' helemaal niet tot deze categorie behoren. Volgens Van Dale ⁽⁸⁾ is een 'gezegde' een 'vaste idiomatische verbinding van woorden met figuurlijke betekenis, die geen werkwoord bevat en dus op zichzelf nooit een zin vorm.' Als voorbeelden worden genoemd: een vrolijke Frans, met hart en ziel etc. Bovendien bestaan er ook een paar spreekwoorden, waarvoor heel duidelijk kan aangetoond worden dat het om een condensaat van de fabels van Aesopus en Phaedrus gaat. ⁽⁹⁾ Het nog steeds bekende Nederlandse spreekwoord 'Boontje komt om zijn loontje' berust op Ath Nr. 295. ⁽¹⁰⁾

Verder valt het op, dat soms zelfs literatuur geciteerd wordt die intussen verouderd is. Om maar een paar voorbeelden te noemen: Max Lüthis 'Märchen' wordt in de eerste oplage van 1964 geciteerd; ondertussen is reeds de 9de oplage (1996) in een bewerking van Heinz Rölleke verschenen; Konrad

Bedals 'Hausforschung' wordt in de uitgave van 1978 geciteerd; in 1993 verscheen er een herwerkte uitgave. In een inleiding ware een overzicht over de belangrijkste naslagwerken zinvol geweest. In het zaakregister ontbreekt

de referentie naar de Nederlandse volkskundige bibliografie; en ook de internationale 'Hauskundliche Bibliographie' van Joachim Hähnel, die sinds 1972 ff verschijnt ontbreekt.

NOTEN

1. BAUSINGER (Hermann). *Zur Algebra der Kontinuität*. In: Kontinuität. Geschichtlichkeit und Dauer als volkskundliches Problem. Hrsg. von Hermann Bausinger und Wolfgang Brückner. Berlin 1969, p. 9-39.
2. Indirect kan er via het volksgeloof en de heksenwaan een verband aangegeven worden. Ik twijfel er echter aan, of de lezer dit verband kan leggen.
3. COX (H.L.) en WIEGELMANN (Günter) red. *Volkskundliche Kulturraumforschung heute*. Münster, 1984. p. 1-12.
4. COX (H.L.) en WIEGELMANN (Günter) red. *Volkskundliche Kulturraumforschung heute*. Münster, 1984, p. 129-150.
5. Men doet er het best aan zich niets voor te houden: Studies die in het Nederlands geschreven zijn worden internationaal niet gereciperd. Voor het Duits geldt dit nu ook. Het Duits heeft als wetenschapstaal zijn betekenis bijna volledig verloren.
6. Het opstel verscheen eerder in "Österreichische Zeitschrift für Volkskunde" N. S. 22 (1968), p. 69-84.
7. Vgl: VAN NAHL (Rudolf). *Zauberglaube und Hexenwahn im Gebiet von Rhein und Maas*. Bonn, 1983.
8. Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal. 13. oplage, Utrecht-Antwerpen, 1999, p. 1125. Vgl. met VAN GESTEL (F.Ch.). *De omschrijving van spreekwoord, zegswijze, uitdrukking en gezegde*. In: HOOGTEIJLING (J.). *Taalkunde in artikelen. Een verzameling artikelen over het Nederlands*. Groningen, 1968, p. 214-219.
9. Vgl. COX (H.L.) e.a. *Van Dale Spreekwoordenboek*. Utrecht-Antwerpen 2000. Hier de nummers 156, 169, 201, 283, 291, 914, 979, en 1024.
10. Vgl. COX (H.L.) e.a. *Van Dale Spreekwoordenboek*, nr. 865: "Het spreekwoord is een van de weinige alleen in het Nederlandse taalgebied bekende spreekwoorden. Het is de kwintessens van een in Europa, Amerika en Azië verbreid etiologisch sprookje 'Boontje, strootje, (erwtje) en kooltje vuur' dat verklaart waarom honen een naad of litteken op hun buik hebben (ATH 295).